

Н. В. Венгер

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**ПРОБЛЕМИ РЕФОРМУВАННЯ ІНОЗЕМНИХ
КОЛОНІЙ ТА ІДЕЯ ЄДНОСТІ РОСІЙСЬКОЇ НАЦІЇ
М. Н. КАТКОВА: БІЛЯ ВИТОКІВ РОСІЙСЬКОГО
НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО ДИСКУРСУ (1860-ті рр.)**

Розглянуто погляди Н. М. Каткова стосовно становища іноземних колоністів та вплив публіциста на процес реформування колоній. Доведено, що об'єктивно Катков був родоначальником ідей, що стали базою для антимонopolістської пропаганди впродовж 1900-х рр. – початку ХХ ст.

Ключові слова: іноземна колонізація, російський націоналізм, німецьке населення Російської імперії.

Рассмотрены взгляды Н. М. Каткова о ходе реформирования иностранных колоний в России. Доказано, что объективно Катков был родоначальником идей, которые стали основой антиколонистской пропаганды в течение 1900-х рр. – начала ХХ ст.

Ключевые слова: иностранная колонизация, российский национализм, немецкое население Российской империи.

Studying M. Katkov's views about colonization, the author proves that this politician's rather restrained statements were inherited by the representatives of the Russian nationalism as a base for their radical and irreconcilable position towards the German colonies.

Key words: foreign and the German colonization in the Russian empire, early Russian nationalism.

Обґрунтування теми і постановка проблеми. М. Н. Катков – один із помітних та одіозних ідеологів російського націоналістичного дискурсу, публіцист і політик, чиї ідеї знаходилися біля витоків даного феномена і супроводжували його розвиток упродовж трьох десятиліть. Катков був одним з редакторів, на сторінках чиїх видань йшло обговорення проблем розвитку окремих етносів – підданих Російської імперії. Шляхи вирішення національних питань, запропоновані публіцистом, витікали з його власних уявлень про державну користь і доцільність, відповідно до складеної ним авторської теорії єдиної російської нації. Слід підкреслити, що Катков, який на по-

чатку своєї кар'єри захоплювався та вивчав філософію, не був професіоналом у цій сфері і не мав амбіцій щодо філософствування. Він був перш за все публіцистом і видавцем, а отже, підприємцем і прагматиком, а тому, діючи за законами своєї професії, висловлював погляди мовою, зрозумілою суспільству. Позиція Каткова, яка поступово рефлексувала в численних передовицях його видань, знаходила відгук у певної частини російського суспільства. У зв'язку з цим вивчення світоглядної системи Каткова є важливим джерелом дослідження як умонастроїв окремих соціальних груп, так і для розуміння особливостей сприйняття ними дискусійних проблем тогочасності. До числа таких тем може бути віднесено питання про зміну статусу іноземних колоній, яке обговорювалось з другої половини 50-х рр. XIX ст. у зв'язку із завданням реформування Російської імперії, а також і надалі, на етапі зміни курсу національної політики держави після польського повстання 1863 р.

Реформи 1860–1870-х рр. і початок оформлення російського націоналізму були найважливішими знаковими феноменами, які на століття вперед зумовили цивілізаційний вибір Росії. Генезисна близькість, спорідненість цих подій на етапі їх первинної рефлексії є очевидною. Не до кінця з'ясованим залишається питання про подальше співвідношення і взаємовплив означених феноменів, а саме про те, як ідеологія націоналізму, що розвивалась, впливала на характер проектів реформ, а також на їх кінцевий продукт. Вельми цікавим залишається і питання зворотного віддзеркалення, а саме – як прямі і опосередковані результати реформ впливали на зміну та уточнення змісту ідей російського націоналізму. У пошуках відповіді звернемося до адміністративної реформи 1871 р., суть якої пов'язана з втратою іноземними колоністами їх соціального статусу і відміною привілеїв. Оскільки положення реформи зачіпали стан окремих неросійськомовних етнічних груп, її зміст прямо пов'язаний з проблемним полем російського націоналістичного дискурсу як комплексного феномена, який включав сукупність ідеології націоналізму, курсу національної політики та громадської думки навколо них.

Мета презентованої публікації полягає у вивченні позиції М. Н. Каткова з питань реформування іноземних колоній у 60-х рр. XIX ст., а також у визначенні місця й впливу цих настроїв на систему російського націоналізму в ближній та далекій перспективі.

Історіографія питання складається з робіт, присвячених дослідженню двох проблемно-тематичних зон: діяльності М. Н. Каткова

та інтерпретацій реформи 1871 р. Серед перших історіографічних рефлексій, присвячених вивченню діяльності Каткова, слід згадати публікації Р. Сементковського, М. Любимова та З. Неведенського [21; 25]. Ці роботи, пов'язані зі специфікою біографічного жанру, обмежуються лише загальним оглядом діяльності публіциста. Оцінки сучасників були діаметрально протилежними: від панегіричного тону, який простежується в нарисі М. Любимова (найближчого соратника Каткова), до повного невизнання (у праці Р. Сементковського). Останній вважав, що Катков відрізнявся нестійкістю в своїх переконаннях, а, визнаючи успіхи видань, пояснював їх заступництвом з боку відомих політиків, а також кон'юнктурністю тем, що обговорювались у передовицях. Висновок біографа щодо світогляду публіциста здається досить категоричним: «Жоден серйозний дослідник російського державного життя не може знайти для себе нічого: ані повчання, ані вказівки в статтях Каткова, оскільки він, виступаючи проти доктринерів, сам був лютий доктринер і відрізнявся від інших доктринерів не суттю свого політичного навчання, а тим, що постійно змінював свої доктрини» [29, с. 390]. Разом з цим Сементковський визнавав неординарність особистості Каткова і вважав, що до характеристики цієї людини «не можна використовувати традиційні мірки».

У радянській історіографії діяльність Каткова вивчалася в роботах з проблем внутрішньої політики та еволюції суспільної думки Росії, в ракурсі тем «охоронної ідеології». У дослідженнях переважали аксіоматичні установки, запозичені з праць В. Леніна, який називав політика «сторожовим псом самодержавства», який звернувся до «націоналізму, шовінізму та чорносотенству» [20]. Така позиція простежується у роботі І. Оржеховського [26, с. 46], в «Нарисах з історії журналістики» [27, с. 225], в одному з недавніх досліджень Ітенберга [18, с. 198].

Послідовний аналіз діяльності та поглядів публіциста було здійснено В. Твардовською [30]. У її дослідженні особа Каткова представлена як «віддзеркалення часу в дзеркалі войовничо-реакційної охоронної свідомості», публіцистична сила самодержавства. На думку В. Твардовської, видавець був людиною, яка усвідомлювала «своє значення для самодержавства, свій нерозривний зв'язок з ним» [30, с. 3–4]. Позицію публіциста з питань про перспективи розвитку національних околиць імперії історик оцінює як русифікаторську [30, с. 62–63].

Дещо по-іншому діяльність Каткова була оцінена радянськими істориками Б. Балуєвим і В. Китаєвим [12; 19]. Вони бачили в особі пу-

бліциста людину видатних здібностей, який розумно вів видавничу справу, відрізнявся енергією та працьовитістю. Дослідники виступили проти спрощених поглядів на діяльність та спадщину публіциста і політика, зображення його «тупим ретроградом» [12, с. 82–83].

Нині діяльність Каткова аналізується в дослідженнях, що висвітлюють проблеми російського націоналізму. А. Міллер визнає роль Каткова у формуванні внутрішньополітичного курсу Російської імперії, підкреслює його впливовість і талант публіциста, аналізує погляди з окремих питань, захищає право діяча на власну точку зору і позитивно оцінює послідовність і спадкоємність його діяльності [23, с. 91]. А. Міллер оцінює російський націоналізм як об'єктивне явище, комплексний феномен, синтез «суспільних відносин, який формувався знизу». У цьому явищі дослідник виокремлює дві складові: «російський націоналізм як суспільний настрій» і «офіційний націоналізм» [23, с. 11–12]. Теоретичні побудови Міллера є методологічно важливими для нашої теми, оскільки дозволяють конкретизувати дослідницьке завдання. Ми розглядаємо світогляд Каткова як певну ланку в системі між «суспільним» і «офіційним рівнями» націоналізму. Разом з цим ми не заперечуємо факт зміни статусу висловлювань Каткова, їх поступового визнання на вищому рівні, що відбувалось відповідно до зміни соціальної значущості діяльності публіциста і конкретної історичної ситуації в Росії: такі події, як постріл П. Каракозова, суттєво підіймали акції видань М. Н. Каткова.

В історіографії з проблем характеру адміністративної реформи 1871 р. змагаються дві точки зору. Головна теза, якої дотримуються представники менонітської історіографії, полягає у тому, що реформа мала націоналістичний характер. Скасування привілеїв (Жалуваної грамоти менонітам [1]) розглядається як зрада, ігнорування їх інтересів, порушення умов, на яких розпочиналась колонізація, і які, будучи наданими Катериною II, підтверджувалися Павлом I, Миколою I [35–38]. В сучасній історіографії набуває поширення інша, менш емоційно забарвлена версія інтерпретації реформ. Сучасні автори (західні та російські) оцінюють реформу 1871 р. поза контекстом російського націоналізму, а як прагматичний засіб адміністративної уніфікації [13; 24; 34].

Теоретичне обґрунтування Катковим ідеї єдиної загальноросійської нації. 1860-ті рр. були періодом формування найважливіших політико-теоретичних конструкцій, серед яких чільне місце займала ідеологія російського націоналізму. До початку періоду, що розгля-

дається, М. Катков мав певний досвід літературної, викладацької та публіцистичної діяльності. За його плечима була участь у діяльності гуртка Станкевича і спілкування з неординарними особами свого часу, навчання в Німеччині, написання й видання книги з грецької культури, співпраця з журналом «Вітчизняні записки», редагування газети Московського університету і журналу «Російський вісник». З 1863 р. М. Н. Катков стає редактором і видавцем газети «Московські відомості». Ми досліджуємо світогляд і діяльність Каткова в 1860-ті рр. – на етапі, коли, будучи професійним філологом, через обставини розвитку його кар'єри, нову посаду і активну громадянську позицію, він стає публіцистом і політиком, коли «з талановитого аналітика він поступово перетворюється на не менш талановитого проповідника російського націоналізму» [23, с. 19]. У світоглядному вимірі його погляди переживають перехід від лібералізму до ідей, що є синтезом лібералізму, західництва та монархізму [19, с. 86].

Дискусія з колоністського питання, що простежується в російській пресі в той час, відбувалася на тлі загального повороту уваги до національної проблематики. Навряд чи у когось виникає сумнів, що серед причин розробки засад реформи 1871 р. опосередковано присутній фантом «польської проблеми». Коли М. Катков розпочав редагування «Московських відомостей», він активно полемізував з цього питання. Для нього провал польських реформ, імовірно, став розчаруванням у ліберальних перетвореннях у цілому. Заперечуючи певний порядок, пов'язаний з ліберальним курсом, Катков повинен був запропонувати суспільству іншу систему соціальної злагоди. Нею стала консолідуюча ідея загальноросійської нації, що була певною теоретичною модифікацією і своєрідним продовженням теорії «народності». Об'єктивно важливість концепції «російської нації» була пов'язана з новими модернізаційними потребами імперії, необхідністю пошуків ідеології, що мусила прийти на зміну традиціоналізму, станово-монархічній концепції. Це стало причиною певного резонансу, що склався навколо поглядів Каткова.

Деякі тези, пов'язані з формуванням концепту, ми знаходимо ще на сторінках «Російського вісника» (до 1863 р.). На початку десятиліття Катков бачив незавершеність, невизначеність процесів формування російської нації: «Немає можливості сумніватися у силі та величі Росії як держави... Це факт... Факт існує давно, але... російська народність все ще сумнівається в собі; шукає себе і не знаходить...» [10, с. 2–5].

Теоретичний образ «єдиної руської нації» Каткова, без жодних претензій на визначеність і систематичність, рефлексує в публікаціях 1864–1867 рр. Прочитуємо уривок із звернення Каткова до Олександра II (від 22 вересня 1865 р.), який здається нам найбільш зрозумілим викладом суті ідеї: «Росія буде врятована злиттям її підданих в єдину політичну націю, до якої мусять увійти усі до безкінечності малі, до безкінечності різноманітні іноземні елементи, позбавлені внутрішньої сили для самостійного існування, але здатні збагатити собою загальне ціле і плідно розвиватися на загальній основі» [3, с. 593].-

Таке злиття, як вважав публіцист, доцільно здійснити за умови збереження лідерської позиції росіян – головного етносу імперії. Свою думку він аргументує в одній з наступних публікацій (27 вересня 1865 р.): «На неосяжному просторі Російської держави є лише один народ – російський, з домішкою до нього розсіяних і розкиданих іноземних (інородчеських) елементів, які ні в якому розумінні, не лише в політичному, а ні навіть в етнографічному, не можуть називатися народами» [3, с. 604].

Публіцист наполягає на можливостях формування нації в будь-якій, навіть етнічно гетерогенній державі. Вирішальною умовою успішності цього процесу він вважає наявність «елемента об'єднуючого» [5, с. 423]. Закликаючи до консолідації навколо єдиного етнічного полюса, Катков мусив обґрунтувати свої погляди. Критерієм вибору росіян, як етносу, здатного виступити консолідуючим ядром, слугувала перш за все його кількісна перевага. В одній з більш ранніх публікацій Катков пояснює: «У Росії нараховується 56 млн. чоловік російської народності. Яка інша народність може змагатися з нею? Навіть якщо скласти разом 3 млн. поляків, 170 тис. німецькомовних з прибалтійських губерній, 200 тис. шведів з Фінляндії, ця кількість дуже мала і не може змагатися за державу з російським народом» [2, с. 729]. Катков переконаний, що інші етнічні групи не здатні виконати функції об'єднання і з тієї причини, що не демонструють ознак, властивих для категорії «народ». Вони є лише «обламками» інших етносів, що поступово зливаються (асимілюють) з російським народом.

Серед російських інородців публіцист виокремлює 14 етнічних груп. У якості найвпливовіших із них Катков визначає: 1) фінів (до складу цієї групи прираховує естонців, карел, чудь, мордву), кількість яких досягає 2 300 000 чол.; 2) литовську групу (1 600 000 чол.); 3) польський та німецький «етнічні елементи». Останнім, як визнає Катков, належить

«деяке історичне значення». Публіцист інформує, що загальна кількість німецького населення Росії разом із колоністами у середині XIX ст. дорівнювала 373 000 чол., але, як він вважає, навіть у балтійських губерніях, головних місцях їх розселення, «було б смішно висловлюватись про них [німців], як про особливий народ» [3, с. 604–605].

Здійснюючи поверхневий етнічний аналіз Російської імперії, Катков розподіляє народи імперії на три головні групи: «Це, по-перше, дикуни... По-друге, це племена, які, хоча за своїм розвитком знаходяться над дикістю, але, не знаючі історичного життя, ніколи не мали ознак політичної єдності і позбавлені всілякого внутрішнього зв'язку...» [5, с. 204]. Поляків і німців публіцист відносить до третьої групи «народів, які, хоча і мали інколи самостійне політичне [державне] минуле, але втратили його і роздробилися між різними країнами» [5, с. 204].

Для того щоб посилити свою тезу, М. Катков висуває додатковий аргумент: російський народ – «народ політичний». Саме тому він здатний стати центральною ланкою нації. На переконання Каткова, інші етноси імперії, окрім росіян, не мають ознак схожості з «політичним народом, або нацією» [5, с. 204].

Наполягаючи на можливості об'єднання народів імперії в єдину націю, Катков не визначився стосовно питань про можливості самотнього культурного розвитку окремих етнічних груп. У різних публікаціях він висловлював часто протилежні точки зору, коливаючись між уніфікацією, вимогами акультурації, визнанням самотності окремих народів, повною асиміляцією. Так, у листопаді 1864 р. він писав: «Національна єдність – не є одноманітністю. Чим могутнішого і пліднішого розвитку життя «цілого» ми очікуємо, тим більшу потребу у різноманітних елементах, що входять до складу держави, ми відчуваємо» [2, с. 733]. Виступаючи у цій статті супротивником асиміляції, він продовжував: «Анітрохи не вимагається, щоб всі особливості побуту, звичаїв, етичної фізіономії, було згладжено. Навпаки, бажано, щоб всі подібні особливості зберігалися, діяли і вступали між собою в нові сполучення» [2, с. 733]. Катков вважає резонним і цінним збереження якостей окремих етносів для того, щоб їх «творчі елементи ... слугували збагаченню великої історичної національності [нації]» [2, с. 483]. У статті за 1865 р. він висловлюється по-іншому: «Відчуття особливої національності несумісні із зміцненням держави» [3, с. 591]. Пізніше (публікація 1869 р.), звертаючись до цієї ж ідеї, він майже наполягає на асиміляції: «Нація – це відмова від «множинності», яка є ознакою слабкості держави»

[7, с. 169]. Зауважимо, що наприкінці десятиліття погляди Каткова в цілому стають радикальнішими.

Видання Каткова виконували переважно пропагандистські функції. Його мета як публіциста полягала в тому, щоб «запалити», активізувати суспільну думку навколо проблем, які здавалися йому найважливішими. Навряд чи слід обвинувачувати публіциста у тому, що він досить рідко пропонував конкретний практичний сценарій досягнення якоїсь ідеальної мети, до якої він закликав суспільство. Але у питаннях про формування російської нації Катков пропонує цілком конкретний шлях – метод запровадження єдиної державної мови. Свою ідею він пояснює наступним чином: «З яких би численних племен не складалася держава, яким би своєрідним не було її населення, скількома б мовами воно не спілкувалось, воно може мати тільки одну націю, одну загальну владу і державну мову» [5, с. 579]. І далі: «Як вираження національної єдності, державна мова є орган всього, що має в країні державну силу».

Розвиваючи свої ідеї, Катков стверджує, що саме в рамках нації можливо ефективно розв'язати питання про ефективну владу, управління та державу. Він виступає проти будь-якого натяку на федерацію, ідея якої пропагувалася соціально-демократичним табором і, зокрема, О. Герценом [17, с. 9–44]. Катков застерігав: «Елементи окремих держав у єдиній державі – тіла чужорідні, і розвиток їх походить на розвиток хвороби всередині цілого...» [2, с. 737], тому, «пропонуючи перетворити Росію у федерацію – це значить розкласти та зруйнувати її» [2, с. 727].

Такою ж смертельно небезпечною тенденцією для імперії Катков вважав сепаратизм. Польський сепаратизм для публіциста був найагресивнішим проявом цього явища. Катков рішуче повстав проти мрії поляків стосовно відновлення старої Польщі, апелював до патріотичних почуттів російського народу і свідомо приєднався до табору тих, хто виступав проти рішучих поступок полякам [29, с. 356].

Підводячи підсумки, спробуємо скласти визначення нації так, як його міг би пояснити сам Катков. Для нього нація – політичне співтовариство, що формується навколо домінантної етнічної групи, єдиної державної мови, під егідою цивілізованої влади в рамках єдиної унітарної держави.

У 1860-х рр. ідеї Каткова викликали неоднозначний відгук в урядових колах. На початку десятиліття у владі було немало прихильників диференційованої політики в національному питанні (включаючи самого міністра П. А. Валуєва). Навіть Олександр II, беручи до уваги

діяльність Каткова, попереджав, що «інколи міркування про єдність Росії сприяє більше її роз'єднанню». Але у той час позиція публіциста мала безкомпромісний характер. Попри застереження монарха, він продовжував переконувати: «Національна ідея не є випадковістю... Для держави вибір між політикою національною [у його розумінні, державно-прагматичною] і антинаціональною – є вибором між життям і смертю» [7, с. 169].

Проблеми колонізації. Торкаючись проблем етнічного, створюючи абрис національного складу імперії і становища окремих етнічних груп, Катков не міг обійти у своїх роздумах колонізацію як історичну подію, яка вплинула на формування етнічної мапи держави, і яка, на його думку, заклала багато проблем тогочасного суспільства. В окремих статтях він здійснює декілька екскурсів у минуле, оцінюючи явище на різних історичних етапах. Почнемо з того, що до процесів переселення та культурного взаємообміну Катков ставився цілком позитивно. Початок іноземної колонізації він пов'язує з діями Петра I, який запросив до держави «іноземні елементи» – «носіїв цивілізації». Наміри першого імператора, як зазначає публіцист, мали патріотичний характер, і його «завдання полягало в тому, щоб підняти та підсилити «російський елемент», доповнюючи його «елементом європейської цивілізації» [3, с. 373]. Однак, як вважає публіцист, Петро I не досяг своєї мети, оскільки уряд майже «не піклувався про засвоєння російським елементом всього того, що вважалось необхідним і корисним державі» [3, с. 372].

Саме ця найважливіша проблема не була вирішена і за часів колонізації, ініційованої Катериною II. Мета її програми на новому етапі полягала в заселенні південних і східних губерній з тим, «щоб прибульці злилися поступово з тим народом, до середовища якого вони вступили». Імператриця, як вважає Катков, вела «розсудливу національну політику» [7, с. 195], іноземному переселенню приділяла багато уваги, її програма була «правильною» [9, с. 581], але загальний результат її політики у цій сфері був неоднозначним. З одного боку, успіх колонізації як процесу заселення земель за часів Катерини полягав у тому, що імператриця оточила себе надійними талановитими однодумцями, серед яких чільне місце займав Г. Потьомкін [5, с. 625]. З іншого боку, Катков вважає, що за часів правління імператриці становище російського суспільства було несприятливим для вирішення головної мети колонізації (злиття новоприбульців з населенням імперії), оскільки «народ був роз'єднаний і віддалений від держави всілякими видами кріпацтва» [9, с. 581]. Практична політика, як підкреслював Катков,

спотворила ідеї Катерини, що породило «небезпечні і виснажливі питання сучасності» [7, с. 169]. Найбільш виразною серед існуючих проблем, як вважає Катков, є різниця між економічним становищем окремих етнічних груп. Продовжуючи аналіз колонізації Єкатерининської доби з цієї точки зору, Катков вважає, що нерівність та відособленість «виникли не стільки від іновірців, скільки внаслідок... наших суперечностей». Саме тому «німці та меноніти, болгари так різко відрізнялись своїм становищем, мали навіть окреме управління, яке тепер скасовується». Ці етнічні групи, як стверджує публіцист, вимушено, підкорившись законодавчим умовам, сформували «державу в державі», звикли до свого особливого становища і тепер вельми неохоче відмовляються від своїх привілеїв [9, с. 581]. Таким чином, оцінюючи результати іноземної колонізації в Росії, Катков не виступає ані проти програми переселення, ані проти етнічних груп, що брали участь у ній («чим більш приходитиме до нас елементів із заходу, тим краще»), але бачить проблему, скоріше, в помилковій політиці, яку здійснював уряд стосовно різних еміграційних хвиль, а також у низькому ступіні готовності самого російського суспільства сприйняти інновації.

Переймаючись проблемами колонізації, Катков схвально оцінює книгу А. Клауса «Наші колонії», вважає її корисною як для законодавців, так і для представників виконавчої влади. Серед позитивного досвіду колонізації публіцист особливо виокремлює практику самоврядування. Вона була корисною для колоністів, і «упродовж десяти років [після переселення] в колоніях утворилося промислове і працелюбне населення, збудовані гарні будинки, розведені стада і робоча худоба» [9, с. 559]. Катков схвалює, що попри всі проблеми, навіть тоді, коли поселення відчували потребу у більш активному втручанні держави, самоврядування не було скасоване і залишалось важливою умовою існування колоній. Вища адміністрація колоній завжди сприяла розвитку системи економічного та культурного саморегулювання: появи волосних банків, сирітських кас, системи взаємного страхування [9, с. 559].

Катков вважає помилковим, що на теренах колоній було створено умови збереження провідної ролі національних мов. З цієї причини, як вважає публіцист, колонії нині опинилися в ізоляції і жорстоко платять за неї [9, с. 562]. Він посилається на Клауса, який згадував, що ще в 1820-х рр. від колоністів надходили прохання щодо викладання російської мови в їх школах. Катков жалкує, що Саратовська опікунська контора була недостатньо активною, щоб реалізувати ці бажання [7, с. 566]. Він переконаний, що незнання мови істотно обмежує можливості коло-

ністів. Разом з тим Катков позитивно озивається про практику менонітських шкіл, де проблема вивчення мови розв'язується успішніше.

У питаннях стосовно правового становища окремих етнічних груп Катков, як він вважав, відстоював ідеї уніфікації. Бувши переконаним, що всі етнічні групи в межах держави повинні мати рівні права, він категорично заперечував будь-які привілеї і критично ставився до того, що окремі еміграційні общини отримали майже надконкурентні умови розвитку [16]. У публікації за 1864 р. знаходимо думки, які, імовірно, мали викликати суперечливі відчуття у вдумливого читача: «Ми зневажаємо свій народ не тільки перед іншими великими історичними народами, але й перед клаптиками різних чужих народностей, що входять до складу нашої держави і мешкають на її околицях» [2, с. 136]. З одного боку, у цій цитаті відчуваються патріотичні настрої автора. Разом з цим викликає здивування неповажне ставлення до представників інших етносів, яких публіцист іменує «клаптиками». Часткове пояснення ми знаходимо, продовжуючи читання статті, у якій знову ж присутній «польський досвід»: «Права і переваги на практиці виявляються нагородою за готовність до відпадиння від російської держави і до повстання проти російського уряду» [3, с. 591].

Полеміка Каткова стосовно правової рівності схвально сприймалась тогочасним суспільством. Він повертається до цієї теми у наступних публікаціях. У статті від 22 вересня 1865 р., привертаючи увагу читача до того, що «традиційно в Росії надають більше уваги відчуттям та побажанням іногородців», він резюмує: «Немає нічого більш несправедливого і нічого більш небезпечнішого, ніж політика, заснована на перевазі іногородців тій масі населення, яка складає головну силу держави» [3, с. 591]. Підкреслимо, що порушуючи питання стосовно привілеїв, Катков виступає, скоріше, як публіцист, а не політик-практик. Останній завжди бажає отримати певний практичний результат і законодавчі поступки використовує як засіб його досягнення. Разом з цим слід погодитись, що позиція публіциста мала рацію, оскільки вона не лише спонукала владу до пошуків інших, більш інноваційних шляхів активізації соціального ресурсу, що мали відповідати потребам тогочасного суспільства, але й привертала увагу до становища корінного населення.

У ставленні влади до російського селянства Катков бачив проблему, яка, з його точки зору, вимагала уваги. Він усвідомлював, що правова нерівність багато в чому визначалась безпосередньо традиційним ставленням російських урядовців і влади до свого народу. К. Кавелін, один з представників російської ліберальної думки, наприклад, писав:

«Дай бог, щоб ці неписьменні, переважно бідні, нерозвинені маси, що лише відучора вийшли з рабства, зуміли як слід скористатись своїми громадянськими правами і тією мізерною формою самоврядування, яка їм надана законом» [19, с. 126]. На відміну від Кавеліна, Катков виступає проти традиції, коли росіяни, не знаходячи в собі особистої заповзятливості і приватної ініціативи, вигукувати: «Як мало в нашому народі інстинктів свободи і самостійної діяльності! Як мало живого і плідного руху! Як ми непродуктивні!» [2, с. 137]. Публіцист намагається переконати суспільство, що «ці явища...— суть наслідки наших власних понять про свій народ. Ці явища породжені пануючою у нас практикою, що існує відповідно до наших теорій...» [2, с. 138]. Він вважав цілком невинуватими нарікання влади стосовно несприятливих «природних властивостей» російського народу. Публіцист переконував уряд у важливості створення умов щодо розвитку «позитивних якостей народного життя». Він вірив, що обов'язково прийде час, коли вони запрацюють і почнуть проявляти себе.

У своїх передовицях Катков торкався проблеми реформування колоній. Він пропонував не обмежуватися паліативами, а приймати кардинальні рішення. Він висловлює незадоволення реформою земських установ (1869), відповідно до якої за колоністами збереглися привілеї звільнення від земського збору [3, с. 118]. Аналізу адміністративної реформи 1871 р. Катков присвячує публікації від 25 червня (№ 138) і 4 вересня 1971 р. (№ 193). Простежуючи зміст реформи, він доводить, що закон мало змінив привілейоване положення колоністів: «Складно придумати більш пільгові умови. Вони [колоністи] повинні розуміти це і повинні з'єднатися з країною та її народом» [9, с. 422]:

Навіть у середині XIX ст. колонізація залишалася важливим чинником внутрішнього життя Російської держави. У середині 1860-х рр., після закінчення Кавказької війни, виникла потреба заселення Північного Кавказу і Закавказзя. Спостерігаючи за процесами перерозподілу земель на Півдні та Заході держави, де провідне місце належало іноземцям, Катков висловлювався досить категорично: «Західний Кавказ чекає на колонізацію. Безумовно, російську» [2, с. 500]. На початковому етапі заселення цих територій публіцист виступав проти активізації колонізаційних процесів, адже після польського повстання, коли уряд надав росіянам можливість придбання земель, публіцист закликав росіян вкладати капітали саме у земельний ресурс західних губерній. Разом з тим, оцінюючи перспективу переселення з цілком прагматичних позицій, він пропонував покладатися на «при-

родний хід економічних відносин», а саме – відмовитися від розробки будь-яких пільгових проектів. Передбачаючи, що переселенцями, готовими освоювати кавказькі землі, будуть переважно землероби – «люди ненадійні» – Катков не заперечував можливості іноземної колонізації, пропонуючи надати права переселення грекам та вірменам.

У заселенні Північного Кавказу брали участь представники різних етнічних груп і конфесій [11; 31]. У 1866 р. було створено комісію, яка склала проект освоєння територій. Відповідно до змісту цього документа всі землі Чорноморського побережжя Передкавказзя було розподілено на дві частини. На півночі (гірших землях) передбачалось розпочати козацьке заселення, а на кращі південні землі було вирішено запросити німців з Південної Німеччини, вірмен і греків з Туреччини. Каткова глибоко обурювали плани уряду: «Здавалося б, піт і кров, пролита трьома поколіннями російських людей в ущелинах Кавказу, надають корінним мешканцям Росії повне і невід'ємне право користуватися благами... Це було б справою політичної мудрості» [5, с. 742]. Катков передбачав, що, скориставшись можливістю, німці з презирством дивитимуться на ті козачі поселення і взагалі на весь російський народ. Він вважає необгрунтованим довід комісії про те, що російські селяни не в змозі впоратися з місцевими господарськими труднощами. Катков визнає, що, можливо, «в минулі часи доводи комісії були б доречними...». Але після реформи 1861 р. у державі та суспільстві, як вважає автор, відбулись позитивні зміни, тому він впевнений, що «руська людина зуміє впоратись з Кавказом... Лише дозвольте їй дістатись до тих місць, де селитися вигідно» [5, с. 744]. Катков відслідковує пресу і вітає створення руських міграційних асоціацій. Він знаходить у переселенні росіян справжній державний інтерес, з нетерпінням чекає звістки про перший позитивний досвід, сподівається, що «володіння Кавказом стане не виснаженням, а збагаченням Росії» [7, с. 611].

Пропагуючи ідею загальноросійської нації, поступово займаючи праві політичні позиції, Катков негативно ставився до колонізаційних процесів, що відбувались у західних губерніях. У них він вбачав загрозу безпеці держави: «Нехай іноземці приходять до нас... Наші ворота відкриті! Але чи було б бажано, щоб іноземна колонізація була спрямована, головним чином, на прикордонні землі? Чи можна бажати, щоб купівля землі іноземцями заохочувалася в тих губерніях, які відділяють нас від сусідніх держав? Чи бажано, щоб землеволодіння в наших західних губерніях приймало національність цих держав, і щоб наші західні губернії ставали продовженням сусідніх

держав усередині Російської імперії?» [4, с. 6]. Проводячи паралелі з колонізацією кінця XVIII ст., він обурений тією обставиною, що держава мало сприяє тому, щоб землі на території Західного краю розкupuвалися саме російськомовними поміщиками, а закон, прийнятий 10 грудня 1865 р. (про пільги для них), не підтримується державою [5, с. 628]. Саме проблема німецького землеволодіння на Заході переносить Каткова в область дискусій з німецького питання.

«Німецьке питання» у поглядах Каткова. Німецьке питання, як окрема проблема, з'явилося у світогляді Каткова не відразу. Як витікає з матеріалів його видань, окремі публікації в пресі, що періодично згадували про особливу роль німців та інших етносів для Росії, викликали у Каткова, скоріше, здивування і обурення. 23 червня 1865 р. в одному з випусків «Московських відомостей» він розміщує рецензію на статтю «Німецький муж в Росії», присвячену діяльності імператорського надвірного радника Фрідріха Клеменса фон Мейєра. Автор публікації писав про те, що «в Російській імперії німцям належить почесне місце у сфері освіти», вони розселені по всій Росії, позитивно впливають на культуру держави, а німецькомовна періодична печать є джерелом ліберального слова. Переходячи до узагальнень, автор констатує, що «німці – наймогутніший народ... – розповсюджуються по всій землі місіонерами культури і апостолами практичного космополітизму» [3, с. 370]. Ставлячись негативно до публікації, Катков розмірковує: «Росія – дивовижна країна, що називає своїми підданими безліч людей, які не називаючи себе росіянами, користуються всіма правами російського громадянства..., які часто з гордістю прираховують себе до чужих національностей» [3, с. 372]. У цьому випадку публіцист виступає не проти німців як етнічної групи, а, скоріше, проти того, щоб відводити представникам цієї (і будь-якої іншої) національності особливу роль у державі. Серед заслуг фон Мейєра автор статті особливо підкреслював те, що його герой «примусив німців Росії усвідомити їх всесвітнє завдання, відчуття їх національності» [3, с. 371]. На це Катков відповідає: «Якщо піддані однієї держави відчують себе патріотами іншої, то це не просто погані громадяни, це – слабкість, це язва» [3, с. 371].

«Німецька проблема» для Каткова не була пов'язана з Новоросійськими колоністами. Вона «походила» з Остзейського краю. Якщо питання про колоністів, що оселились на казенних землях, як вважав Катков, знаходиться під наглядом з боку влади, то ситуація з німецьким землеволодінням на заході, що базується частково на приватних, част-

ково на орендних засадах, розвивається майже безконтрольно. Ці території, на думку публіциста, є великою проблемою для імперії, оскільки «являють собою окремі привілейовані світи, вільні від всяких обов'язків щодо держави». Катков пильно відстежує процеси німецької колонізації, яка продовжується в Остзейському краю. Як було визначено раніше, публіцист оцінював колонізацію як необхідний і корисний для держави процес, проте стосовно сучасних йому явищ, що відбуваються на заході, він зазначав: «Колонізація від колонізації різниться: адже колонізація має не тільки економічне, але й політичне значення [9, с. 587].

Серед негативних політичних наслідків процесів, що розглянуті вище, Катков вважав культурний сепаратизм регіону. У Балтійському краї було законодавчо закріплено привілейоване становище німецької мови як державної, що створювало, на переконання Каткова, перешкоди для адміністративної та підприємницької кар'єри представників російського етносу [3, с. 286–289]. Публіцист стверджував, що самоврядування та право ініціативи, якими користується цей край, «надає остзейським елементам німецького дворянського походження велику вагу і значення» [3, с. 288]. У публікації, що датується січнем 1866 р., Катков з жалем констатує: «Діяла у нас політика національностей привілейованих... У нас з'явилися внутрішні іноземці (!), біля яких опинилися дві вітчизни, які відчували себе громадянами двох держав одночасно» [4, с. 57–58]. Він вважає, що спадкоємці Катерини забули про головну мету колонізаційної політики, яка була нею проголошена, тому нині місцеве населення «тих губерній знаходиться під гнітом німецького землеволодіння... З того часу відбувається штучна германізація, яка не лише не зупиняється, але й розвивається» [7, с. 195]. Катков виступає категорично проти подібного стану справ: «У такій величезній державі, як Росія, неможливо, щоб всі люди однаково мислили..., але не можна російських громадян робити іноземцями» [8, с. 159]. Публіцист попереджає, що громадяни тих «особливих держав у державі» не можуть бути відданими імперії та самозабутньо слугувати інтересам своєї вітчизни, адже «вони – істоти подвійні, їх становище – двозначне» [2, с. 738], а патріотизм у підданих Російської імперії може бути тільки один – російський [3, с. 288].

Характерно, що в одному з видань «Московського вісника» Катков помістив аналіз праці німецького пронаціоналістично налаштованого економіста Рошера. Його дослідження прогнозує наслідки розселення представників німецького етносу за межами Німеччини – на території європейських держав. Учений розглядає ситуацію в Угорщині, Поль-

щі, Пруссії і Туреччині. Він вважає, що завдяки розселенню етнічних німців, у різних країнах формується «Нова Німеччина», яка перевершує прабатьківщину за розміром, кількістю населення та заможністю, створює найнадійніший «оплот» (плацдарм, політичне та економічне лобі) «Великої Німеччини» [9, с. 587]. Катков розглядає дослідження Рошера як близький до реальності проект. Теза про «вірний оплот» – одна з перших (можливо, навіть, перша) згадок про внутрішню загрозу з боку німецького етносу, що консолідується в Росії, яка надалі буде розвинена, наприклад, у публікації Палтова (А. А. Веліцина) [14]. У висловленнях Каткова ми знаходимо інші, важливі для подальшого розвитку «німецького питання» ідеологеми. Це тези про «внутрішнього ворога», «внутрішню експансію», «германізацію місцевого населення». У публікаціях Каткова вони виконують, скоріше, технічну роль – для посилення авторської позиції, пробудження суспільства, але дуже скоро вони увійдуть до традиційної риторики російських ксенофобів і отримають самостійне соціальне життя [16].

Катков усвідомлював і визнавав, що німецький етнос має високий потенціал культурного впливу стосовно іноетнічного населення. Цю особливість він помітив, наприклад, у стосунках німців з євреями. Останні у своїй релігійній практиці використовували німецьку мову [4, с. 154]. Аналізуючи цю ситуацію, видавець навіть розширює імовірну етнічну базу «вірного оплоту» – об'єднання «внутрішніх ворогів». Аналізуючи явище, яке він називав «германізацією» єврейського населення, Катков розмірковував: «Якщо цей процес продовжиться, то Німеччина подвоїться саме у серці Росії, і, не оголяючи меча, не проливаючи крові, відвоює у Росії значну частину її західних земель» [4, с. 154].

Нарешті, саме у зв'язку з німецькою (остзейською) проблемою Катков порушує питання про патріотичність окремих етносів – тему, яка також через десятиліття втілиться у розмірковуваннях націоналістів про лояльність іншомовного населення. Він запитує: чи дійсно населення і влада західних губерній є гідними підданими російської монархії? Якщо це так, розмірковує Катков, то слід визнати, що «відданість государю не може бути відокремлена від відданості державі». «А слугувати державі», – продовжує Катков, – означає думати про державну користь». І, далі розвиваючи ідею, він наполягає: «Державу неможливо відокремити від нації. Державна користь не може бути відокремлена від тієї нації, в якій полягає вся сила держави» [2, с. 763]. Він переконаний, що «людина будь-якого племені, яка стає російським громадянином, не може мати іншої вітчизни, крім

Росії. Адже країна, що приймає іногородців, сподівається бачити в них і вірних слуг, і люблячих дітей, і лише в цьому значенні іноземців (переселення) має сенс» [2, с. 372].

Підсумовуючи дослідження, зробимо наступні висновки.

1. На початку 1860-х рр. М. Н. Катков брав участь у процесах формування явища російського націоналізму як усвідомленої ідеології. Професійна приналежність вимушено прискорила складання політичних ідеалів Каткова, поставила перед вибором глибшого обґрунтування його симпатій. Публіцистика Каткова – не лише літературна спадщина, але й характеристика світогляду певної страти російського суспільства на етапі її ідеологічної перехідності; відзеркалення рецепції цим суспільством проблем модернізації, коли традиціоналізм поєднувався з елементами націоналізму. В ньому ми також знаходимо рефлексію образу окремих, найбільш впливових у державі етнічних груп. Підтримуючи позицію політиків державно-прагматичного характеру, він у цілому підтримував позитивний образ колоністів, який був поширений на попередньому етапі.

2. Національне питання для Каткова було тісно пов'язане з «національною ідеєю», втіленням чого була складена ним теорія «єдиної російської нації». Саме у націоналізмі Катков бачив надійний шлях зміцнення держави. Концепт «єдиної російської нації» передбачав об'єднання численних етносів імперії під патронатом влади, російського народу і єдиної державної мови. Разом з цим його теорія виглядає як незавершена історико-ідеологічна конструкція. Це простежується стосовно його уявлень щодо становища окремих етносів у рамках «єдиної нації». У його теорії етнічні групи виступають переважно в якості певного «етнічного матеріалу», який має бути покладено на вівтар національного державного інтересу, без урахувань їх традицій.

3. Колонізацію Катков розглядав як важливу історичну подію в історії імперії, яка вплинула на тогочасні етнічні проблеми, а також концептуально пов'язувалась ним з його національною теорією. Позитивно оцінюючи колонізаційну історичну традицію часів Катерини II, Катков вважає, що її було спотворено послідовниками імператриці. Досить поверхневий підхід в оцінках не заважав публіцисту помітити, що у державі були майже відсутні об'єктивні умови для взаємної акультурації різних етнічних груп. Він виступає за те, щоб росіяни вчилися в інших народів. Не звинувачуючи етнічні громади за їх сепаратизм, він бачить певні недоліки у законодавстві та практичній політиці, звинувачуючи уряд та владу. Це особливо стосується колонізації

західних земель та Кавказу, яка, на думку Каткова, відбувалась без належного контролю з боку влади. «Німецька проблема» сформувалася у Каткова не у зв'язку з історією новоросійських колоній, а внаслідок остзейської політики російського уряду, яку він вважав помилковою.

4. На етапі, що вивчається, Катков не досяг злету своєї кар'єри. Навіть підтримка імператора не забезпечила прямого і безпосереднього впливу ідей публіциста на державну політику. Але цілком заперечувати цей вплив було б помилковим. В умовах відсутності громадянського суспільства «офіційний» націоналізм був не готовий сприймати «націоналізм знизу». Незважаючи на те, що проблема консолідації великої російської нації і механізми цього процесу активно обговорювалися в пресі, а елементи асиміляційної та акультураційної програм згадувалися в бюрократичних документах, єдиний план не було складено.

5. Публікації Каткова виконали певну постановочну функцію для російського націоналістичного дискурсу. Він першим використав тези про «внутрішніх ворогів» і «вірний оплот» (внутрішню загрозу), «державу в державі», безмірне розширення німецького землеволодіння (у західному та кавказькому регіонах) (прообраз майбутньої тези про «німецьке засилля»), підіймав тему про «відданість і лояльність». Це були базові (семіотичні) поняття для подальшого політичного обговорення, які з нових позицій доповнювали існуючий соціальний образ російських німців [15]. Націоналізм, поза сумнівом, – хвороба дорослішання нації, якій властивий певний рівень агресивності. Слід визнати, що на даному етапі прагматичне кредо Каткова не перевищувало «рівень необхідної оборони», а німецька внутрішня проблема знаходилась у латентному стані, проте вона впливала на суспільство і, викликаючи ланцюгову реакцію, спонукала його до активніших дій. Катков, піклуючись про нормалізацію проблем сучасного йому суспільства та опосередковано програмуючи подальший розвиток подій, навряд чи міг припустити, що ситуація 1860-х рр. знайде продовження у майбутніх історичних сценаріях.

6. Ідеї Каткова зумовили формування інтелектуальної атмосфери на новому витку розвитку націоналізму, проявом якого були праці Палтова, Шелухіна, Резанова [14; 28; 33]. Останні об'єднали колоністську і «остзейську» проблеми, підняли їх на рівень розвиненої герmanoфобії.

Бібліографічні посилання

1. Жалованная грамота меннонистам, водворённѣм в Новороссійской губернии. Высочайшая грамота меннонитам о подтвержденіи обещанной

им свободы в отправлении вероисповедания по церковным их установлениям и обычаям» (6 сентября 1800 г.) // ПСЗРИ. – Изд. I. – СПб.: Типография II Отделения Собственного Его Императорского Величества Канцелярии, 1930. – Т. XXVI. – С. 286–287.

2. Катков, М. Н. Собрание передовых статей «Московских ведомостей» за 1864 г. / М. Н. Катков – М. : Изд. С. П. Катковой, 1897.

3. Катков М. Н. Собрание передовых статей «Московских ведомостей» за 1865 г. / М. Н. Катков. – М. : Изд. С. П. Катковой, 1897.

4. Катков М. Н. Собрание передовых статей «Московских ведомостей» за 1866 г. / М. Н. Катков. – М. : Изд. С. П. Катковой, 1897.

5. Катков М. Н. Собрание передовых статей «Московских ведомостей» за 1867 г. / М. Н. Катков. – М. : Изд. С. П. Катковой, 1897. – 725 с.

6. Катков М. Н. Собрание передовых статей «Московских ведомостей» за 1868 г. / М. Н. Катков. – М. : Изд. С. П. Катковой, 1897. – 797 с.

7. Катков М. Н. Собрание передовых статей «Московских ведомостей» за 1869 г. / М. Н. Катков. – М. : Изд. С. П. Катковой, 1897. – 837 с.

8. Катков М. Н. Собрание передовых статей «Московских ведомостей» за 1870 г. / М. Н. Катков. – М. : Изд. С. П. Катковой, 1897. – 812 с.

9. Катков М. Н. Собрание передовых статей «Московских ведомостей» за 1871 г. / М. Н. Катков – М. : Изд. С. П. Катковой, 1897.

10. Русский вестник. – Т. 32. – 1861. – С. 2–5.

11. Аух Э.-М. Немецкие колонисты в Закавказье / Э.-М. Аух // Российские немцы на Дону, Кавказе и Волге: Материалы Российско-германской научной конференции. Анапа. 22–26 сентября 1994. – М., 1995. – С. 101–119.

12. Балугев Б. П. Политическая реакция 80-х гг. XIX в. и русская журналистика / Б. П. Балугев. – М., 1971. – 314 с.

13. Бахтурина Ф. Ю. Окраины Российской империи: Государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914–1917) / Ф. Ю. Бахтурина. – М., 2004. – 388 с.

14. Велицын А. А. Немцы в России / А. А. Велицын. – СПб., 1893. – 283 с.

15. Венгер Н. В. Казус «ликвидационного законодательства»: факторы антиколониистской пропаганды и антиколониистского сознания в динамике межэтнических взаимоотношений в поздней Российской империи // Вопросы германской истории. – Д., 2007. – С. 121–124.

16. Венгер Н. В. Меннонитское предпринимательство в условиях модернизации Юга России: между конгрегацией, кланом и российским обществом (1789–1920): монография / Н. В. Венгер. – Днепропетровск, 2009. – С. 76–78.

17. Володин А. И. Герцен и Запад: Идейное творчество русского мыслителя и социально-политический опыт Западной Европы / А. И. Володин; ред. С. А. Макашин, Л. Р. Ланский. – М., 1985. – С. 9–44.

18. Итенберг Б. С. Российская интеллигенция и Запад. Век XIX. Очерки / Б. С. Итенберг – М., 1999. – 232 с.

19. *Китаев В. А.* От фронды к охранительству / В. А. Китаев. – М., 1972. – 288 с.
20. *Ленин В. И.* Полн. собр. соч. – Т. 22. – С. 43–44, 87.
21. *Любимов Н. А.* Катков и его историческая заслуга: По документам и личным воспоминаниям. / Н. А. Любимов. – СПб., 1989.
22. *Миллер А.* Империя Романовых и национализм / А. Миллер. – М. : Новое литературное обозрение, 2006. – 248 с
23. *Миллер А. И.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / А. И. Миллер. – СПб. : Алетей, 2000. – 260 с.
24. *Миронов Б. Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) : в 2 т. / Б. Н. Миронов. – СПб., 1999. – Т. 2. – 566 с.
25. *Неведенский С.* Катков и его время / С. Неведенский. – СПб., 1988.
26. *Оржиховский И. В.* Администрация и печать между двумя революционными ситуациями (1866–1878 гг.) / И. В. Оржиховский. – Горький, 1973. – 93 с.
27. *Очерки по истории русской журналистики и критики* : в 3 т.; ред. Березина В. Г. – Л., 1965. – Т. 2. – 516 с.
28. *Резанов А. С.* Немецкое шпионство / А. С. Резанов. – Пг., 1915. – 336 с.
29. *Сементковский Р. И.* Михаил Катков: Его жизнь и публицистическая деятельность / Р. И. Сементковский // Гаррик. Волков. Щепкин. Катков. Салтыков-Щедрин: Биографические повествования. – Челябинск: Урал LTD, 1998. – С. 320–392.
30. *Твардовская В. А.* Идеология пореформенного самодержавия: М. Н. Катков и его издания / В. А. Твардовская. – М., 1978. – 278 с.
31. *Фадеев А. В.* Из истории крестьянской колонизации Предкавказья в дореформенный период / А. В. Фадеев // Доклады и сообщения института истории. – М., 1956. – С. 168–178.
32. *Чернуха В. Г.* Проблемы внутренней политики в русской публицистике 60–70-х гг. XIX в. / В. Г. Чернуха // Общественная мысль в России в XIX в. – Л., 1986. – С. 132–158.
33. *Шелухин С. П.* Немецкая колонизация на юге России / С. Н. Шелухин. – Одесса : Изд-во Акционерного южнороссийского общества печатного дела, 1915. – 83 с.
34. *A Mennonite in Russia: The Diaries of Jacob D. Epp* / Ed. and transl. H. L. Dyck. – Toronto, Buffalo, London : University of Toronto Press, 1991. – P. 29–30.
35. *Goertz H.* The Molotchnaya settlement / H. Goertz. – Winnipeg : CMBC, 1992. – 250 p.
36. *Kroeker N. J.* First Mennonite Villages in Russia: Khortitsa – Rosental / N. J. Kroeker. – Cloverdale : D. W. Friesen & Sons LTD, 1981. – 279 p.
37. *Plett D.* Leaders of the Mennonite Kleine Gemeinde in Russia, 1812–1874 / D. Plett. – Steinbach, Manitoba : Crossway Publication, 1993. – 932 p.

38. *Reimer G. E. Exiled by the Czar: Cornelius Jansen and the Great Mennonite Migration, 1874 / G. E. Reimer, G. R. Gaeddert. – Newton, Kansas, 1956. – 205 p.*

Надійшла до редколегії 05.01.10

О. В. Безносова

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

**ПРИЧИНЫ ВОЗНИКНОВЕНИЯ
АНТИГЕРМАНСКОЙ КАМПАНИИ
В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ НАКАНУНЕ
ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ
(на примере Екатеринославской губернии)**

На прикладі Катеринославської губернії розглянуто причини формування антинімецьких настроїв у Російській імперії, які стали базою антигерманської кампанії 1914–1916 рр. Проаналізовано такі фактори, як історична пам'ять, соціокультурні та етноконфесійні конфлікти.

Ключові слова: антинімецька кампанія, Катеринославська губернія, Перша світова війна.

На примере Екатеринославской губернии рассмотрены причины формирования антинемецких настроений в Российской империи, переросших в антигерманскую кампанию 1914–1916 гг. Проанализированы такие факторы, как историческая память, социокультурные и этноконфессиональные конфликты.

Ключевые слова: антинемецкая кампания, Екатеринославская губерния, Первая мировая война.

This article shows the reasons of the anti-German company that had been initiated before World War I in Katerinoslavskaya gubernia.

Key words: anti-German company, Katerinoslavskaya gubernia, World War I.

В современном мире, наполненном политическими, социальными и этническими конфликтами, остается по-прежнему актуаль-